

Judith S. Kestenberg, Hershey Marcus, Esther Robbins, Jay Berlowe, Arnhilt Buelte

A gyermeki fejlődés megjelenése a mozgásban*

Az énszabályozás két alapvető mechanizmusa már újszülött korban is megkülönböztethető: ezek a *feszültség áramlása* és a *forma áramlása*. Ebben az írásban meghatározzuk ezen alapvető mozgásmintázatok elemeit és tulajdonságait. Egyéb mozgáskategóriákra csak utalni fogunk anélkül, hogy részleteznénk azokat.¹ Ez az írás bevezetőként szolgál ahhoz, hogy bemutassuk miként gazdagította a mozgásminták tanulmányozása a fejlődéssel kapcsolatos ismereteinket.

A feszültség áramlása

Amikor mozgásmintázatra hivatkozunk, a könnyen megfigyelhető fizikai viselkedést határozzuk meg. Nem úgy tekintünk a mozgásra, mint a szavak helyettesítőjére, és nem is próbálunk a mozdulathoz adott tartalmat rendelni. Elfogadjuk azt a megközelítést, miszerint a szorongás elősegíti a feszültség kialakulását, de ezeket nem tekintjük egyenlőnek. Amikor a test különböző részein fellépő feszültségáramlás változásairól beszélünk, akkor „izomfeszültségre” gondolunk.

Az izomfeszültség változásainak legegyszerűbb magyarázata az agonista és antagonisták izomcsoportok közötti fiziológiai kölcsönhatáson alapszik. A feszültség szabad áramlása akkor következik be, amikor az agonisták nem találkoznak az antagonisták ellenhatásával. A mozgásban való korlátozottság, az úgynevezett kötött feszültségáramlás akkor következik be, amikor az antagonisták az agonista izmokkal együtt húzódnak össze. A két alapvető feszültségi elem (szabad és kötött áramlás)

* Eredeti megjelenés: Development of the Young Child as Expressed Through Bodily Movement (I). *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 1971, 19(4): 746-764.

¹ Hálásak vagyunk Drs. A. Weil, M. Harley és E. Galenson segítségéért, akik építő tanácsaikkal hozzájárultak a tanulmány elkészüléséhez.

A mozgásminták osztályozásának bevezetését lásd Kestenberg, 1967. A mozgásmintázatok lejegyzése, pontozása és elemzése módszertanának részletes leírását ebben a rövid tanulmányban nem tudjuk teljeskörűen leírni, ezt az *A Psychiatrist Looks at Movement* című, hamarosan megjelenő könyvből lehet megismerni. [Ilyen címen nem jelent meg könyv – a szerk.]

mellett megfigyelhetjük a feszültség variációinak egyéb attribútumait is, mint a változásának gyakorisága, intenzitásának mértéke vagy növekedésének és csökkenésének mértéke (intenzitás faktorok).

Az újszülött csecsemő lábujjai kötött áramlással, periodikusan megmerevednek. Lábai a szabad áramlás rohamait követve csapkodnak és bicikliznek. A hirtelen beözönlő szabad áramlás az öklét a szájához közelítheti, majd az ezt követő kötött áramlás lehetővé teszi, hogy öklét egy rövid pillanatra ott tartsa. Hamarosan azonban a szabad áramlás ismétlődése által keze önkéntelenül kisiklik. Gyermek és felnőttek mozdulataiban egyaránt észrevehetjük a szabad és kötött feszültségáramlás közötti rendszeres váltakozást és a feszültségáramlás egyéb tulajdonságainak ismétlődését; azaz az egyenletességet vagy változékonyságot, a magas vagy alacsony intenzitást, a feszültség hirtelen vagy fokozatos változását. Ez a rendkívül differenciált önszabályozás már az újszülött mozgásában jelen van.

A forma áramlása

A test alakja mozgás közben változik. Növekszik és zsugorodik, ahogyan az amőba egyszerű alakzata is, amikor állabait kinyújtja, majd visszahúzza (Laban, 1960). Mi is változtatjuk alakunkat, belégzés és kilégzés közben felváltva növekszünk és zsugorodunk. Növekszünk, amikor valamit befogadunk, és zsugorodunk, amikor kilökjük magunkból azt, amire már nincs szükségünk. Növekszünk a kellemes ingerek felé, és összébb zsugorodunk az ártalmasnak, kellemetlennek vélt ingerek hatására. A spontán és reflexes kereső viselkedés (*rooting*) a testforma-változtatás mechanizmusán alapul, mely lehet egy külső vagy akár belső ingerre adott reakció is. Mi a Laban (1960) által megalkotott „növekedés” és „zsugorodás” kifejezéseket használjuk, a pszichés működést jelölő „odafordulás, előrehaladás, elfordulás és visszahúzóadás” szavak helyett.

A testforma növekedése és zsugorodása a formaáramlás alapelemei. Ezek is időszakosan váltakoznak. Ezen kívül megfigyelhetjük a formaáramlás attribútumainak variációit is, melyeket „dimenzionális faktoroknak” neveztünk el. Ezek meghatározott térbeli dimenziókban fordulnak elő (a test szélessége, hossza és mélysége). Például a csecsemő testének felső részén szűkülést figyelhetünk meg, amikor a kéz és a száj találkozik; kiszélesedést láthatunk, amikor ezek egymástól eltávolodnak. Észrevehetjük, ahogy a csecsemő teste megnyúlik, amikor lábait kinyújtja. Teste megrövidül, amikor kerékpározó mozgások közepette lábai a hasa irányába tekernek. A csecsemő a mellbimbó megragadásához száját kidudorítja. A tej beszívása és lenyelése során pedig homorítás történik.

Növekedés, zsugorodás és ezek dimenzionális tulajdonságainak ritmikus váltakozása az önszabályozás másik, rendkívül differenciált módja. Ez biztosítja az organizmus és környezet közötti interakciók (testi) struktúráját.

A feszültségáramlás és a formaáramlás összehangolása (koordinációja)

A feszültségáramlás ritmusai a szükségletkielégítést szolgálják, mint például a szopás, székelés vagy vizeletürítés. A pszichés működés megindulásával a feszültségáramlási apparátus az ösztönkielégítés szolgálatában áll, így az orális, anális, uretrális és genitális ösztönök a megfelelő motoros ritmusokban találják meg kifejeződésüket.

A formaáramlási ritmusok struktúrát adnak a feszültségbeli változásoknak azáltal, hogy adott mintázatokba rendezik a szükségletkielégítő vagy frusztráló ingerekkel és tárgyakkal való interakciót. A pszichés működés kezdetekor a formaáramlási apparátus az ösztöntárgy megtalálására, illetve annak „ elvesztésére ” szolgál, amikor már nincsen rá szükség. A feszültség- és formaáramlás a későbbi fejlődés során az én által irányított, fejlettebb mozgásminőségeknek rendelődik alá (Kestenberg, 1967).

Normális fejlődés során optimális összhang figyelhető meg a fázis-specifikus ösztönök és fázis-specifikus ösztöntárgyak között (A. Freud, 1965). Az orális csecsemő egy tápláló, odaadó anyát keres, az anális kisgyermek pedig igényli, hogy anyukája ne csak ellássa és tisztába tegye, hanem általánosságban segítse őt vállalkozásaiban. Figyelemre méltó, hogy a feszültségáramlás ritmusai, melyek a fázis-specifikus ösztönök kisülését szolgálják, szorosan kapcsolódnak a megfelelő formaáramlási ritmusokhoz, melyek a fázis-specifikus tárgyakkal való interakciókhoz szükségesek. A szabad áramlás a testforma növekedésével, a kötött áramlás pedig a testforma zsugorodásával van biológiai rokonságban. Ezen túlmenően bizonyos feszültség- és formaáramlási tulajdonságok között összetettebb rokonság is fennáll. A testforma horizontális kiszélesítés általi növelése nemcsak a szabad áramlással harmonizál jól, hanem minden olyan feszültségáramlás-beli igazítással, mely a test maximális tágulásához szükséges. A szűkítéssel történő óvatos zsugorodás megkötött áramlást igényel, és a feszültség bizonyos szinten való stabilizálásával érhető el a legjobban. Az intenzitási faktorok és dimenzionális faktorok másik optimális kombinációja akkor figyelhető meg, amikor például a feszültség magas intenzitása a testforma rövidítésével párosul görnyedés során. A csecsemő kezdetben nem képes a megfelelő mozgáskombinációk kiválasztására. Előfordulhat, hogy egy olyan célorientált, vezetett mozdulathoz, mint például kezei szájához közelítése, a kötött áramlás és szűkülés helyett szabad áramlást használ, így mozdulata célt téveszthet, kikerülheti a száját. Ahelyett, hogy belégzés során szabad áramlással fokozatosan szélesedne, a csecsemő hirtelen megmerevedik és visszatartja a lélegzetét. Édesanyja gondoskodása folyamán tanulja meg motoros képességeinek biológiailag funkcionális kombinációkba rendezését.

Az újszülöttkor

E fejlődési szakasz különböző mintázatok integrációját és azok adaptív halmazokká formálását, funkcionális egységbe rendezését követeli meg. Az anya ennek a folyamatnak a szervezője (Spitz, 1959), ő segíti a gyermeket abban, hogy veleszületett

berendezését az övével összhangban használja, a feszültség- és formaáramlás összehangolására kínál mintákat (Call, 1968).

A tapasztalt anyával ellentétben a kezdő anya nem biztos, hogy segíteni tudja csecsemőjét az ő feszültségáramlási ritmusára való ráhangolódásban, vagy esetleg ő sem képes a csecsemő ritmusához kellőképpen illeszkedni. Ha a csecsemő elveszti a mellbimbót, egy kezdő anya szorongása ilyenkor olyan mértékben fokozódhat, hogy az a tej áramlását is meggátolhatja. A csecsemő szopási ritmusával való ütközéssel az anya meg is akadályozhatja a szükségletkielégítést. Előfordulhat, hogy az anya ráhangolódik csecsemője feszültségáramlási ritmusára, de nem képes a formaáramlásához igazodni. Szopás közben előrehajolva például megérintheti a baba bal orcáját, ezzel balra ingerelve a szopó-kereső reflexet, ami a mellbimbó elengedését eredményezheti. Előfordulhat, hogy az anya nem tudja elviselni a testek enyhe szétválását, amikor a csecsemő nyelés közben kissé eltávolodik, összezsugorodik. Ahelyett, hogy ő is összezsugorodna, megkönnyítve ezzel a nyelési folyamatot, az anya csecsemő felé hajolhat a mellbimbót mélyen a baba szájába nyomva, szájába tejet spriccelve, ami félrenyeléséhez és öklendezéséhez is vezethet.

Egy átlagos újdonsült anya tanul a csecsemőjétől, és hagyja, hogy a csecsemő is tanuljon tőle. Amikor a baba az anya teste felé növekszik, az anya is, a feszültséget finoman igazítva, szabad áramlást használva, növekszik a csecsemő teste felé. Amikor a baba összezsugorodik, eltávolodik, az anya is, egyenletes és kötött áramlással távolodik, ezzel biztosítva, hogy a baba ne veszítse el a mellbimbót. A csecsemő a szopás ritmusához hasonló vagy azzal megegyező ritmusban játszik ujjával az anya mellén és hátán. Ez segíti az anyát abban, hogy a baba szükségletkielégítési módjára egész testén keresztül ráérezzen. Az anya testhelyzet változtatásakor lehetséges, hogy a baba is kicsit fészkelődik, míg meg nem találja a számára legkényelmesebb zugot és testhelyzetet (formát). A kölcsönös egymásra hangolódás és harmonizálás révén az anya-gyermek pár megteremti a szimbiotikus kapcsolat kettős egységét, mely a kezdődő orális fázis jellemzője (Mahler, 1968). Anya és csecsemő az érzések azonossága vagy különbözősége révén kapcsolódik és igazodik egymáshoz, de kommunikálni még nem képesek.

Orális fázis

Az elsődleges kommunikációs rendszer kialakítása az orális szakasz fejlődési feladata. Ez váltja fel az újszülöttkori elsődleges azonosulást (Jacobson, 1964). Azáltal, hogy a csecsemő elsajátítja az orális feszültség- és formaáramlási ritmusok feletti kontrollt, részben függetlenné válik az anyjától, és felállíthatja testképének első változatát. Az orális test-én a fogás-elengedést (*prehension-release*) szolgálja (introjekció és projekció). Ebből fejlődik ki az orális énszerkezet, amikor a belső és külső térre, illetve annak felfedezésére irányuló figyelem lesz a tárgyállandóság kezdeti szakaszának alapja. Az én és a tárgy térben való elkülönültségének felismerése által kerül sor a közös egységből való kiemelkedésre és a kommunikáció kialakulására (*communing*).

A feszültség- és formaáramlás irányítása

Az orális szopogató ritmusra, a szabad és kötött áramlás közti gördülékeny átmenet jellemző. Ez a ritmus nemcsak a szopási tevékenységben jelenik meg hanem simogatáskor, dörzsöléskor, a kéz nyitáskor és zárásakor, valamint ritmikusan ismétlődő vokalizáció során is. Az orális ritmus nyugtató hatású. Ezzel szemben az orálszadisztikus ritmusnak (Abraham, 1924) éles, hirtelen átmenetei vannak. Lehetnek benne kitartott tartományok is a feszültségáramlás egyenletes szinten való megtartása révén. Ez a ritmus megjelenhet harapásban, csettintésben, megragadásban és elengedésben, csapkodásban, ütögetésben és rángatózó mozdulatokban.

A szabad és kötött feszültségáramlás feletti kontroll megszerzésével, a csecsemő megtanul tevékenységeket kezdeményezni és leállítani. Ahogyan irányítása alá vonja a feszültség szintek fenntartását, igazítását és az illeszkedő formaáramlási tényezők kiválasztását, képessé válik arra, hogy gesztusokkal és arckifejezésekkel kommunikáljon. A szemöldök és a száj összeszűkítésével/zsugorításával és az egyenletes feszültségáramlás megtartása révén rosszalló, homlokráncoló arckifejezést ölt. A csecsemő, arcát szélesre tárva, a feszültséget finoman igazítva a mosoly különböző árnyalatait hozza létre. Ezek olyan érzéseket jeleznek, melyeket a felnőttek így értelmeznek: „Ismerlek.” „Nagyon boldog vagyok” vagy „Nem sírok, hanem mosolygok”. A motorikus irányításon keresztül a csecsemő a hátáról a hasára fordul. Kúszás során megtanulja alakját a körülötte lévő dolgok alakjával összehangolni. Új készségeinek irányításán keresztül a csecsemő az orális-szimbiotikus alfázisból az orálszadisztikus alfázisba lép át, melyben az ösztöndifferenciálás az én és tárgyak differenciálásával párosul (Mahler, 1963).

Általánosságban elmondható, hogy az orális szopogató ritmusok elősegítik a tárggyal való fúziót. Ezzel szemben az orálszadisztikus, harapó ritmus az elkülönülést és a leválást támogatja. A korai orális fázisban, amikor a szopogató ritmus dominál, az anyával való összhang eléri a maximumát. Amikor a gyermek elkezd az anyát harapdálni, ez általában a kettős egységből való szétválást kezdeményezi. Amikor az anya a gyermeket etetőszékbe ülteti, a baba képes elfogadni ezt a szeparációt, mivel már elsajátított némi önállóságot az anya testétől való távollétben.

Az orális test-én

Az etetés után szopó kisgyermek megpróbálja visszaállítani az anyjával való egység érzetét, formáját zsugorítva, ujjait a szájához közelítve (Kris, 1951). A kötött feszültséget egyenletesen kitartja, hogy megakadályozza kezének kisiklását. Bölcsőjében a korábbi szoptatási helyzethez hasonló körülményeket teremt. Amikor az anyja újra megjelenik, felismeri őt feszültségáramlási és formaáramlási jellemzőinek azonossága és kontinuitása mentén. Fokozatosan saját magát is mozgás-mintázatainak „egyformasága” alapján ismeri fel, melyek hasonlóak, de nem teljesen egyezők édesanyjával. Az anyai ritmusokkal való teljes szinkronizáció és hangoltság pillanataiban a baba elveszíti a korai szeparáció érzetét. Hogy visszanyerje elvesztett

határait, testének perifériáján megmerevedik, így tetszése szerint megszakítva a szimbiotikus fúziót. Mahler (1968) szavaival élve „kikel”, és ehhez felületi izmainak megfeszítésével saját kemény burkát hozza létre.

Eleinte a csecsemő bizonytalan testképe magába foglalja a szoptatós pár kettős egységét. A testforma növekszik, amikor a gyermek egyesül anyjával, és összezsugorodik, amikor egyedül van, és már nincs szüksége az anya testével való összeolvadásra. Ez az ingadozó testkép „a világ tágasságának” és „az egyedüllét szűkösségének” érzése között váltakozik. Ez a ritmikusan ingadozó testkép a korai orális fázisban éppoly labilis, mint a szükségletet kielégítő tárggyal való anaklitikus viszony.

Amint a csecsemő kontrollt szerez a testforma szűkítése, tágítása, a feszültség kitartása, megtartása (a nyugalom megtartása), illetve igazítása és hangolása felett (elhelyezkedés, elrendeződés), képessé válik a fogás-elengedés ritmusának irányítására is. Az önállóságra szert tett kéz anyját kezdi helyettesíteni, így kettős reprezentációra tesz szert: az ő testéhez tartozik és ahhoz a külső térhez is, ami felé megnyúlik, amibe belenyúlik. A kezek és karok a korai én és nem-én tartalmak közötti közvetítőként az orális test-én elsődleges eszközeivé válnak (Almansi, 1964).

Az anya és gyermek közötti növekvő és zsugorodó, nyúló és lapátoló, szétszóró és összegyűjtő (Laban, 1960) mozdulatok összjátékából alakul ki a fogás-elengedés (*prehension-release*) rendszere. A csecsemő akkor válik a külvilágra igazán fogékonnyá, fogásképpé, amikor egész testének megnyújtása helyett inkább kinyúl anyja felé, vagy egész formájának zsugorítása nélkül a térbeli tárgyat „kívülről” a szájába („idebe”) helyezi. Még törzse és lábai is a fogás, kapaszkodás céljait szolgálják. A csecsemő orális test-énje funkcionálisan fogékony, fogásra képes. Ebből a testi szerveződésből alakul ki a fürkészés, a felfedezés, megértés és a kommunikáció képessége.

Az orális énszerveződés

A csecsemő kezeit bámulja, felfedezi, játszik velük és ezzel „magáévá teszi” őket. A kezek fokozatosan átveszik a száj exploratív (ízlelő) sajátosságait. Ami egykor a testforma szélesítésén keresztül a kezet passzívan a testközeli térbe hozta, az most egy differenciált megközelítéssé válik. Amikor a csecsemő oldalirányba kinyúl, szinte úgy tűnik, mintha a szája küldte volna ki a kezeit kutatni. Ami egykor a test szűkülése volt, ami a száját és a kezét összehozta, az most a szem és nyelv által irányított mozdulattá válik. A kéz ítélnőképessége, az érzékeny ujjbegyek és a száj együtt értékeli, ízlelgetik vagy köpik ki a külvilágot.

Először az ujjak és a nyelv fedezik fel, élvezik ki egymást. Majd a fogak megjelenésekor az ujjak és a nyelv dolgoznak együtt. A nyelv képes tolni, az ujjak pedig nyomni. Amit a kezek a szájüregben megtanultak, azt a szájon kívül alkalmazzák. A szemek irányítása alatt a kezek átültetik a gyermek cselekedeteit a szájüreg szűkös teréből (a „belső térből”) a tágasabb „külső térbe”. A szájüreg kivetül a „külső üregbe”, mely a csecsemő egész testét körülveszi. Egy ideig a nyelv, a száj

belsejéből irányítja és alakítja a külső mozdulatokat.² A nyelv irányít, miközben a kezek tapogatnak, vizsgálódnak. Ezek a korai kísérletek a gondolat kiegészítéseként funkcionálnak, mielőtt a gondolkodás a mozgástól függetlenné válna.

Az ízlelő-nyalogató nyelv, a mohó tekintet és a fogásra képes kezek mind részt vesznek a tér vízszintes, asztal- vagy etetési síkjának felfedezésében. Ezen a síkon a gyermek anyjával és a tárgyakkal lép kapcsolatba. Elvesz és odaad, anyja kezéből eszik, a tárgyakat saját kezéből anyja szájába helyezi.

Az elsősorban vízszintes síkban vizsgálódó csecsemő csatornázott útvonalakat rajzol a térbe, és a tárgyak körüli csavarodó, tekergő mozdulatokat tanulja meg. Eleinte egyenletesen kitartott bámulással figyel. Aztán a szabad áramláson keresztül engedí figyelmét elkalandozni. Végül megtanulja irányítani figyelmét, és kanyargós térbeli útvonalakat is képes lesz követni.³ Kisebb térrészek bekerítése által vizsgálódik vagy kinyújtózik, szétterül a térben, hogy megérezze annak kiterjedését. Megismerkedik az „itt”, az „ott”, valamint a „nem itt” és „nem ott” fogalmakkal.

Azzal, hogy a külső teret olyan közegként ismeri fel, amely őt a tárgyaktól elválasztja, a csecsemő önmaga helyét a „közeli” térben, a tárgyak helyét pedig a „kiterjesztett térben” határozza meg. Amint a dolgok közel kerülnek hozzá („itt vannak”), könnyen az ő részévé válnak. Édesanyját a térnek pontosan azon a pontján keresi, ahol legutóbb a látóteréből eltűnt. Nemcsak a tárgyak térbeli állandóságát kezdi el megtanulni (Piaget, 1937), hanem az ösztöntárgy és a tárgykereső én térbeli állandóságát is érzékeli (Kestenberg, 1967). Ezáltal a korai orális fázisban a szükségletkielégítő tárgy az állandó tárgy státuszába emelkedik (A. Freud, 1965). A tárgyállandóság a térben⁴ azt jelenti, hogy a tárgymegszállások az én internalizált hely- és távolságképzeteinek irányítása alá kerülnek. Az anya belső lokalizálása tükrözi a gyerek képességét arra, hogy áthidalja a köztük lévő távolságot, és a külső teret az anyjával való kommunikáció miliőjeként azonosítsa.

Átmenet az anális fázisba

Az első év második felében az anális csavaró-kanyargó és feszítő ritmusok versenyeznek az orális fázis szopó-harapó ritmusaival (Kestenberg, 1966). A fej irányításától kezdődően az antigravitációs izmok fokozatosan olyan mértékű feszülést érnek el, amely lehetővé teszi a csecsemő számára a fekvő pozícióból való felemelkedést. A csecsemő érdeklődése ilyenkor lassan a felső, fogásra és

---

² Még ötéves gyerekek is lekövetik a nyelvükkel rajzolt vonalaik irányát (a nyelv használatával kapcsolatban lásd Bonnard, 1960).

³ A mozgásban megjelenő vezetettség vagy elkalandozás minőségei az effort prekursorok kategóriájába tartoznak. A térbeliség és a térrel való bánásmód alapos ismeretének elsajátítása az úgynevezett indirekt és célirányos effort mozgások használata révén valósul meg, melyeket adaptív mozgás faktorokként értelmezünk (Kestenberg, 1965, 1967; Laban, 1960).

⁴ Anna Freud a tárgyállandóság állomását az anaklitikus szükségletkielégítő kapcsolatok fázisa utánra helyezi (1965). Mi úgy véljük, hogy a tárgyállandóság az orális fázistól kezdve, egymást követő lépésekben fejlődik ki (Kestenberg, 1967). Megfigyeléseink azt sugallják, hogy a tárgyakhoz való viszonyulás különböző módjait szolgáló mozgásmintázatok tekintetében különbséget kell tennünk a térbeli, súlybeli és időbeli tárgyállandóság között.

kapaszkodásra képes testrészekről az alsó stabilizáló testrészekre irányul. Felfedezi lábait és törzsét, melyeket kapaszkodás helyett testsúlytámaszként lesz képes használni. Kúszás közben még kezei is inkább stabilizáló alkalmatossággá válnak lapátolás helyett.

Teste hosszával, a tér függőleges síkjában való megnyúlással a gyermek kezdi elsajátítani a feszültség különböző intenzitásai feletti irányítást. Először erőlködni kell ahhoz, hogy felálljon, majd ráérez a gravitáció vonzásának navigációjára, és egyre kevesebb feszültségre van szüksége ahhoz, hogy kapaszkodás nélkül felegyenesedjen. Amikor leguggol, hogy a padlón játsszon, különbséget tesz az apró dolgok és a nagy, nehéz játékok között, amiket tolnia, húznia és emelnie kell. A tárgyakat már nem térbeli elhelyezkedésük, hanem inkább érzetük alapján ismeri fel. Új tárgyakat és testrészeket fedez fel saját magán és édesanyján is. Az anális fázis valódi kezdete az átmeneti tárgy létrehozásával alakul ki. Ez segít a kisgyermeknek abban, hogy saját és anyja testével kapcsolatos érzéleteit, tapasztalatait emlékezetében megtartsa (Winnicott, 1953). Igényeit ekkor még nem tudja szimbólumok formájában, konkrét tárgyak nélkül kifejezni.

Az anális fázis

Az anális fázis fejlődési feladata a szelf- és tárgyrepresentációk alapjának létrehozása, valamint azok jelentős, gondolati tartalmakon keresztül való megjelenítése, reprezentációja. Ennek a feladatnak a sikere attól függ, hogy milyen mértékben és módon képes a gyermek az anális feszültségáramlási ritmusok és azok testformaáramlási megfelelői feletti kontroll elsajátítására.

Az anális feszültségáramlás és testformaáramlás irányítása

Az anális csavaró ritmusok legtisztább formájukban a végbélnyílás összehúzódásaiban figyelhetők meg, de a test más részein is elég gyakran megjelennek. Ezekre a ritmusokra az apró intenzitásbeli változások, gördülékenység és az alacsony abszolút feszültség jellemző. E ritmusok finomsága, szelídsége enyhíti a harapó ritmusok éles jellegét. Az anális ritmusok hatása révén a nyugós fogzó csecsemő egyszer csak kellemes társsá alakul át, aki kukucskál és pá-pát integet. Ugyanazokat a finom feszültségszabályozási mechanizmusokat használja az új pozíciókhoz való alkalmazkodáskor, mint az apró dolgok csipeszszerű mozdulattal való felvételére.

Amikor az análiszadisztikus feszítő ritmusok túlsúlyba kerülnek, a gyermek gyakran használ magas intenzitású feszültséget a felhúzódkodáshoz. Lehetséges, hogy a feszültséget egy adott szinten megtartja, majd megbotlik, elesik, vagy hirtelen leengedi magát. A tipikus análiszadisztikus megtartó-kidobó ritmusban egy darabig tartja a tárgyakat, majd ledobja őket. Megtanulja összehangolni a magas feszültséget a guggolással (a testforma megrövidítésével) és az alacsony feszültséget a test megnyújtásával, hosszabbításával. Ezek a mintázatok fontosak a székletürítés,

valamint az érzelmi folyamatok feletti irányítási, szabályozási készségek elsajátításához. A testének feszesnek kell maradnia, amíg guggolva játszik, különben elveszítheti egyensúlyát és felborulhat. Az ülés közbeni feszítés és a felálláskor való elengedés a székletürítés során alkalmazott izomfeszültség és testformaáramlás koordinált használata. Az arcizmok hasonló koordinációja teszi lehetővé a kisgyermek számára, hogy színész módjára fejezzen ki érzelmeket. Nemcsak azt tudja megmutatni, hogy milyen nagy vagy kicsi, hanem azt is, hogy mennyire tud vidám vagy dühös lenni.

A megtartó-kidobó típusú ritmusok túlsúlya a kisgyermek teljes viselkedésszerepárját színesíti. Egyszer ragaszkodik az édesanyjához, majd hirtelen otthagyja, mintha kiüzné őt érintő- és látóteréből. Anyjának ott kell lennie, amikor fáradtan összecuklik, és el kell engednie, amikor egyedül akar lenni. A kisgyermeknek sok egyedüllétre van szüksége ahhoz, hogy irányítása alá vonja végbélritmusát, és hogy önmagát mint független egységet ismerhesse fel.

Az analízis test-én

Hosszú ideig stabilan állva felegyenesedett helyzetben a gyermek megérzi, hogy egy állandó, szilárd, ellenálló egységet alkot. Megtanulja teste perifériáján megszilárdítani magát, ahelyett, hogy dolgokba kapaszkodna. Megtanul belülről megszilárdulni, hogy súlypontját ellenőrzése alá vonja. Megtartja magát, és tartja azt, ami őbenne van. Függgőlegesen kiigazítva magát a felnőttek világába kerül. Talán mintha le is nézné a gyámoltalan dolgokat a padlón, amik nem képesek maguktól felállni. Kisgyerekek analízise során rekonstruált emlékek felfedték, hogy a két év alatti gyerekek gyakran úgy élik meg saját eséseiket, mintha ledobták vagy kilökték volna őket anyjuk karjaiból. Kétségtelen, hogy minél inkább elnyeri a gyermek a függőleges sík, a súlyáthelyezések, a törzs és a végtagok egyensúlya feletti irányítást, annál kevésbé kell eldobnia dolgokat. Úgy tűnik, mintha a két év alatti gyermek saját testét egy szilárd, függőleges falnak tekintené. Amikor ez a fal összeomlik, ezt az új, szilárd testképet a felbomlás veszélye fenyegeti. A gyermeknek szüksége van az anya támogatására, hogy a megfelelő pillanatokban védelmet biztosítson számára. Amikor újra stabilizálta magát, azonnali szabadságot, elengedést igényel. Egy harmonikus anya-gyermek pár ilyenkor alakítja ki a stabilizálás-elengedés (mobilizáló) rendszert, melybe a korábbi fogás/kapaszkodás-elengedés rendszer is beépül.

Amikor egyedül alszik, a kisgyermek elveszítheti azt az érzetet, hogy teste a gravitációval szembeni ellenállás szilárd egysége. Egy olyan tárgyra van szüksége, amely rendelkezik alsó, felső testrészeinek és anyja testének tulajdonságaival (Winnicott, 1963), amit szopogathat, ízlelgethet, szagolgathat, nyalogathat, dörzsölhet, csavarhat, vagy szoríthat és téphet; ezáltal lesz képes a funkcionálisan stabilizáló és egységesítő test-ént újra felállítani. Ebből a korai szerveződésből alakul ki az intencionalitás, értékelés, konfrontáció, melyeken az ábrázolás és a szimbolizáció képességei alapulnak.

Az anális én szerveződése

Az izomfeszültség különböző fokozatai és a függőleges sík dimenziói és irányai (fel és le, fent és lent) feletti kontroll elsajátításakor a gyermek a tárgyak súlyával és saját súlyának áthelyezésével kísérletezik. Tolással, lökdöséssel, emeléssel és dobálással kezd különbséget tenni a „nehéz és könnyű”, „gyenge és erős” tulajdonságok között. Különböző textúrák megítéléshez gyengéd érintéssel és nyomással próbálkozik; hosszabbodás-rövidülés által becsüli fel a méreteket. Így a tárgyakat tartós tulajdonságokkal ruházza fel, mint „nagy” vagy „erős”. Még minden tárgy az anyával áll kapcsolatban, őhöz viszonyul. Az orális fázisban a gyermek úgy érezte, hogy anyja tette a tárgyakat „ide” vagy „oda”. Most úgy érzi, hogy az anyja tette őket „azzá, amik”, szilárddá vagy hajlékonyá, könnyűvé vagy nehézé, folyékonyá vagy szilárdá, érdessé vagy simává. A gyermek ellenőrzése alá vonja „ennek” a súlyát és „annak” a méretét, s így magáévá teszi a tárgyakat. Amikor felfedez egy új tárgyat, magasra emeli, hogy megmutassa anyjának („Ezt nézd meg”). Az anya csodálata „becstárggyá”, rosszallása pedig értéktelenné teszi a felmutatott tárgyat. Ilyen módon minden tárgy részben átmeneti tárgy, hiszen az anya és a gyermek világához tartoznak (Winnicott, 1953). A tárgyak mibenlétének és milyenségének ismerete a szándékosság érzetét nyújtja a gyermek számára. Tudja, hogy mit akar, és anyját képes egyértelmű bizonyítékokkal szembesíteni szándékáról.

A gyermek eleinte gesztusokkal és hangokkal mutathatja ki, hogy mit akar. Az elimináció feletti kontroll és stabilitás gyakorlása során átmenetileg visszatarthatja a szóalkotást, azonban lassan olyan mintázatokat kezd használni, melyek reprezentáción keresztül szimbolizálnak. Kezdetben csak széketürítés után mutatja meg anyjának, hogy mit csinált. Később hangokkal kíséri az ürítést. Végül a székelés előtt szándékos erőlködő hangokkal reprodukálja az análszadisztikus ritmust, ezzel reprezentálva és tudatva anyjával szándékát. A kisgyermek megbízható tudósítónak válik, és a külvilágban való részvételének növekedése hamarosan a belső reprezentációs készség növekedésével párosul. Nemcsak a hangok és a szavak, hanem a gondolatok is próbatevékenységévé válnak.

Amint a gyermek képes lesz maradandó szimbólumokat létrehozni, anyjáról egy elpusztíthatatlan, szilárd tárgy képét alkotja meg, majd magát is ugyanezekkel a tulajdonságokkal ruházza fel. A térbeli tárgyállandóság mellé a súlybeli tárgyállandóság társul (lásd a 4. lábjegyzetet).⁵ Amikor a gyermek képessé válik a tárgyak súlytér fogat adottságainak internalizálására, éne a tárgymegszállásokat azok tartós adottságaihoz viszonyítva kezdi el szabályozni. A gyermek egyensúlyának elvesztésén és visszanyerésén, valamint a súlyáthelyezéseken keresztül felismeri a gravitáció törvényeit, megtanulja az ezekhez való alkalmazkodást. Relatív súlyokat és méreteket hasonlít össze, majd értékítéletet alkot a valóság ezen aspektusairól. Élesen elkülöníti a jót a rossztól, az önleértékelés ellensúlyozására reakcióképzést alakít ki.

---

⁵ Az anális kisgyermek rendkívül ambivalens az anyjával szemben. Ebben az időszakban fejlődés figyelhető meg az anyjáról alkotott pozitív belső képzet fenntartásának képességét illetően. A gyermek képessé válik az anya kezdeti belső lokalizációja után az anyát mint térben lévő tárgyat reprezentálni. Ez a belső és külső térben lokalizálható és reprezentálható anyakép még mindig a gyermekhez tartozik, függetlenül érzéstónusai esetleges változásaitól.

Az újonnan megszerzett énbeállítódások alapot teremtenek az értékrend – a felettesén – kialakulásához.

Az analízis kisgyermek megtanulja megmutatni, hogy mit akar, de anticipációra és döntéshozatalra még nem képes. Szándékát még nem tudja műveletekbe rendezve megvalósítani. Még mindig szüksége van az anyja előrelátására, időzítésére és arra, hogy strukturálja, összerendezze cselekedeteit és gondolatait. A gyermek magától ezt csak a következő, uretrális fázisban valósítja majd meg.

Átmenet az uretrális fázisba⁶

A második év vége felé az akaratos kisgyermek egyre alkalmazkodóbbá, simulékonyabbá válik. Határozott, merev análszadisztikus ritmusa a passzív uretrális szükségletek kielégítésére alkalmas ritmusok beáramlásával enyhül. Ezek „folyó”, „csepegő”, „futó-szaladó” feszültségáramlás-beli minőségek, melyeket a fokozatosan növekvő vagy csökkenő feszültség és a szabadból kötött áramlásba való zökkenőmentes átmenet jellemez. Az egyik pillanatban a kisgyermek még feszít, a következőben már passzívan engedi, hogy vizelete kicsurogjon, kicsöpögjön. Eközben figyelme is passzívvá, szétszórttá válik. Az egyik pillanatban még önérzetesen büszkélkedik, a következőben gondolataiba merül, eltűnődik. Anyjától távolabb játszik, majd hirtelen szükségét érez a „tankolásra”, és visszasiet hozzá (Mahler és Furer, 1963). Szeretően anyjához bújik, és elengedi magát. Lehetséges, hogy játékokat helyez az ölébe, vagy talán ő maga telepszik bele.

Az analízis kisgyermek tenzo-morfo-statikus testképét az új tenzo-morfo-mobilis testkép váltja fel.⁷ A test határai a stabil kisember mobilis és mobilizáló vállalkozóvá válása következtében bizonytalanná válnak. Még a székletürítés mintázatai is megváltoznak. Ahelyett, hogy székletét a szokásos vehemenciával ürítené, most lehet, hogy fokozatosan engedi el vagy csöpögteti, mint a vizeletet. A vizeletet viszont visszatartja, és úgy kezeli, mint a székletet. Összezavarodott. Nemcsak azt akarja eldönteni, hogy mit és hogyan tegyen, hanem azt is, hogy mikor tegye. De még nem képes arra, hogy időben meghatározott, strukturált műveleteket konkrét kezdettel és befejezéssel hajtson végre.

---

⁶ Bár Freud nagyon világosan leírta az uretrális-erotikus készleteteket (Freud, 1903, 1908, 1932, 1950), mégsem nevezett meg egy külön uretrális fázist, melyben az uretrális készletetek válnak uralkodóvá. Idősebb kisgyermek mozgásmintázatának lejegyzése és megfigyelése azt jelezte számunkra, hogy létezik egy fázis a második életév végétől a harmadik életév egy részére kiterjedő időszakban, melyben az uretrális készletetek levezetésének módzatai és származékai dominálnak (Kestenberg, 1966, 1967). Általánosságban elmondható, hogy az első évet elsősorban orálisnak, a másodikat elsősorban analízisnek, a harmadikat pedig – legalábbis annak első szakaszát – elsősorban uretrálisnak tekinthetjük. Az ilyenfajta felosztás bizonyos mértékben mesterséges, hiszen a gyermekek különböző ütemben fejlődnek, és a fázisok akár hosszú időn keresztül is átfedhetik egymást. Ezenkívül az elavult ösztönkielégítési formák, mint például a szopás folytatólagos használata, félrevezetheti a megfigyelőt, aki emiatt arra a meggyőződésre juthat, hogy az adott szakasz, ebben az esetben az orális szakasz még tart (A. Freud, 1965). A korábbi fázisspecifikus viselkedés származékainak, maradványainak fennmaradása igen gyakori. A fázis-dominancia megítéléséhez az ösztön- és énszerveződést kell megvizsgálni, nem pedig az egyes viselkedési elemeket.

⁷ Ezeket a kifejezéseket M. Blumenthal javasolta, aki a mozgásmintázatokról készített tanulmányunkat tárgyalta az L. Rubenstein vezette metapszichológiai műhelyen a New York-i Pszichoanalitikus Intézetben.

Uretrális fázis

Az uretrális fázis feladata a műveletekben való cselekvés és gondolkodás képességének kifejlesztése. Ez akkor tud megvalósulni, ha a gyermek elsajátította a vizeletürítés feletti kontrollt, és képes az uretrális készletet nyugtalanító, zavaró hatásától függetlenül mozogni. A harmadik életévben a kisgyermek céltalan vándorlóból céltudatos kezdeményezővé válik. Megtanulja kontrollálni az uretrális feszültségáramlás és az illeszkedő testformaáramlás változásait. Ez segít neki abban, hogy tudatosan bánjon az idővel, kialakítsa kezdeményezőképességét, bejósolja és előre lássa mások reakciót.

Az uretrális izomfeszültség-áramlás és a testformaáramlás irányítása

Az uretrális ritmust a feszültség fokozatos emelkedése és lecsengése és a szabadból a kötött izomtónusba való egyenletes átmenet jellemzi. Eleinte a gyermek ezeket análszadisztikus megtartással és feszítéssel próbálja meg kontrollálni.⁸ Hamarosan rájön, hogy a vizeletet nem lehet úgy kezelni, mintha széklet lenne. A vizelet áramlása nem engedelmeskedik neki, különösen akkor, amikor alvás közben elveszti a feszítés feletti kontrollt. A gyermek ebben az időszakban élvezi az áradást és az elárasztást. Élvezi a hasa domborodó teltségét. Ezzel a teltséggel indul mozgásba, amikor kinyúlik a térbe, megadva magát lendületes vágyainak. Fut, anyját megelőzve, egyenesen előre, a szagittális sík kiterjedésébe (Bálint filobatikus tendenciája, 1959). A sérülés veszélye fenyegeti, mivel szeret futva-járni, és még képtelen megállítani mozgásszervi impulzusainak szabad áramlását. Megadja magát egy belső mozgékonyágnak, és el is veszíti magát benne. Gyakran tévesen azzal vádolják, hogy túlmozgásos, mert mindenbe belekeveredik, belekap. Amíg az uretrál-szadisztikus típusú feszültségáramlás dominánssá nem válik, addig nem tudja megfékezni mozgásának áramlását.

Az uretrál-szadisztikus ritmust a szabadból a kötött feszültségbe való éles átmenet jellemzi. A mozdulatok gyakran ismétlődőek, hirtelen kezdődnek és végződnek. Amikor ezek a ritmusok dominálnak, a gyermek jobban élvezi az induló-megálló játékokat (például a csapok nyitogatása és zárása, a kapcsolókkal való játék, lövöldözős és utazós játékok, vízzel való célzás és fröccsentés), mint a passzív elmélyülést igénylőket. Ezeken a mozgásminőségeken keresztül a gyermek megtanul a feszültség növelésével összhangban fokozatosan előredomborodni, és hirtelen homorodni, amikor egy váratlan zökkenéssel megáll. Amint elsajátította a szagittális sík előre-hátra dimenziói feletti irányítást, kifejezetten kedvére telik anyja elől elfutni. Már nem tartja magát igazán stabilnak, és kevésbé büszkélkedik azzal, hogy miye van. Miután ambiciózussá vált, leginkább azt szeretné megmutatni, hogy mire képes, mi telik ki tőle.

---

⁸ Túl messzire vezetne itt kifejteni a fiúk és a lányok közötti különbségeket. Különbségek minden fázisban vannak, de különösen szembevetődnek az uretrális fázisban.

Az uretrális test-én

A kétéves elhagyja a tipegő határozott, szilárd, függőlegesen igazított alakját. Túlcsondul a folyadékoktól, ötletektől, szavaktól, melyek testhatárait túláradással fenyegetik. Ez vezeti be az „újraközeledést” (Mahler és La Perriere, 1965). Arra számít, hogy akárhova is megy, az anyát bárhol megtalálja. Kétségbeesik, amikor a folytonos szaladásban anyját és önmagát is elveszíti (A. Freud, 1967). Ahogyan kiugrik, kinyúlik, belefut a térbe, testképe kinőheti határait és kötetlenné válhat. Szüksége van arra, hogy az anya tartalmazza és megfékezze őt; megszártsa nadrágját és a könnyeit, ölelésével és simogatásával segítsen testhatárainak helyreállításában. A kisgyermek leereszt, amikor előretörekvés és domborodás helyett homorítania vagy lassítania kell. Fokozatosan kezdi élvezni, hogy mozgékonyága új módon formálja testét. Testképe már nemcsak statikus, hanem mozgékony, rugalmas egység is. Már nem egy emberi mozdonyhoz, animált vonathoz vagy teherautóhoz, hanem egy mozgékony lépcsőjáró rugóhoz érzi magát hasonlónak, amely mágikusan továbbered feszességét, méretét és alakját változtatva. Amikor testképe a stabilitás után mozgékonyra válik, anyját is mobilis, alakváltó, mozdítható tárgyként éli meg. Anyja mégis jobban képes stabilizálni, mint ő maga. Futás közben még anyja fékezi meg, hogy megtanítsa neki a biztonságos elindulást és megállást. Anyukája új helyeket fedez fel vele, és mielőtt kimerülne, pihenésre készíti. A kisgyermek, amikor uralma alá vonja az időzítés képességét, akkor egyre inkább élvezni kezdi az indulást, megállást, lövést, célzást, zuhanást, visszavonulást, felkelést és továbbhaladást. Édesanyjával együtt hozzák létre azt a mozgósító-tartalmazó rendszert, mely a korábbi „megragadó-elengedő” és „stabilizáló-elengedő (mobilizáló)” rendszereket is magában foglalja. Amikor egyedül játszik, anyja a távolból, vigyázva követi. Úgy tűnik, a gyermek is vigyáz édesanyjára. Kezénél fogva húzza, jelezvén, hogy hova szeretne menni, aztán egy közeli padra ülteti. Ahogy egyedül nekimerészkedik a nagyvilágnak, úgy érezheti, hogy minden az ő kezdeményezésének köszönhető. Ő hozza mozgásba vagy állítja le a dolgokat. Húzza, hátrahagyja és megeleveníti a mozdulatlan tárgyakat. Test-énjének mozgósító tulajdonsága új énszerveződést indít el. Az időzítés énfunkcióvá válik, a szekvenciák tervezése pedig a másodlagos folyamatok rendjét vezeti be a cselekedetekbe, szavakba és gondolatokba.

Az uretrális én szerveződése

A kisgyermek időérzéke akkor fejlődött ki igazán, amikor már képes lelassítani, sietni, előre látni, és saját maga döntéseket hozni. Cselekedetei céltudatosra válnak. A kirakós játékot, amit elkezdett, segítség nélkül be is fejezi, és a játékteherautókat, vonatokat elszállítja a megfelelő célállomásra. Hatékony kis kezelővé, operátorra válik, aki elvégzi, amit elkezdett, vagy legalábbis úgy tesz, mintha elvégezte volna (tagadás a fantáziában, A. Freud, 1936). Már képes anyja távollétét az események szekvencialitásának viszonyában megérteni („Anyu a szunyókálás után visszajön”). Kialakítja a tárgyállandóság egy új típusát, nevezetesen az időbeli állandóságot (lásd a

4. lábjegyzetet). Az „időt” olyan tényezőként tapasztalja meg, ami az életét irányítja, így szelf- és tárgyrepresentációit időbeli folytonossággal ruházza fel. Neki és az anyukájának története van, tegnapija, jelene és holnapja.

A két és fél, hároméves gyermek hatékony kisemberré válik, aki képes segíteni vagy visszautasítani, előrehaladni vagy visszavonulni, játékot kezdeményezni vagy leállítani. Hatékonyan kommunikál, kifejezi szándékát (arról tájékoztat), és véghez viszi tevékenységeit (elmesél egy rövid történetet vagy lefolytat egy rövid játékot). E teljesítmények attól függnék, hogy a kisgyermek miként képes a tárgyállandóságot térben, súlyban és időben fenntartani. A gyermeknek még meg kell tanulnia ezeket az én-beállítódásokat jelentésteli, viselkedésszerű kifejezésekké integrálni. Miután minden egyes pregenitális késztetése felett elsajátította az irányítást, azokat korai infantilis genitalitásában kell egységesítenie (Kestenberg, 1968). A térbeli, súlybeli és időbeli tárgyállandóság elérése után e részfunkciókat az anyával való komplex diádikus kapcsolatába szükséges beépítenie. Abban a következő fázisban, melyet „belső-genitálisnak” nevezünk (Kestenberg, 1968), tárgyállandósága még anyaorientált és kapcsolata preödipális marad, amíg csecsemőkorát el nem hagyja, és be nem lép a fallikus fázis ödipális kapcsolatainak világába.

Kormos Janka fordítása

Felhasznált irodalom

- Abraham, K.** (1924). *A Short Study of the Development of the Libido, Viewed in the Light of Mental Disorders. Selected Papers.* New York: Basic Books, 1953.
- Almansi, R.** (1964). *Egopsychological Implications of a Religious Symbol. The Psychoanalytic Study of Society.* New York: International Universities Press.
- Bálint M.** (1959). *A borzongások és regressziók világa.* Budapest: Animula, 1997.
- Bonnard, A.** (1960). The primal significance of the tongue. *International Journal of Psycho-Analysis*, 41: 301–307.
- Call, J. D.** (1968). Lap and finger play in infancy, implications for ego development. *International Journal of Psycho-Analysis*, 49: 375–378.
- Freud, A.** (1936). *Az én és az elhárító mechanizmusok.* Budapest: Animula, 1994.
- Freud, A.** (1965). *Normalitás és patológia a gyermekkorban.* Budapest: Animula, 2008.
- Freud, A.** (1967). About losing and being lost. *Psychoanalytic Study of the Child*, 22: 9–19.
- Freud, S.** (1905). Három értekezés a szexualitás elméletéről. In: Uő: *A szexuális élet pszichológiája.* Budapest: Cserépfalvi, 1995, 31-131.

- Freud, S.** (1908). Character and anal erotism. *Standard Edition*, 9: 167–175. London: Hogarth Press, 1959.
- Freud, S.** (1930). *Rossz közérzet a kultúrában*. Budapest: Kossuth, 1993.
- Freud, S.** (1932). The acquisition and control of fire. *Standard Edition*, 22: 183–193. London: Hogarth Press, 1964.
- Jacobson, E.** (1964). *The Self and the Object World*. New York: International Universities Press.
- Kestenberg, J. S.** (1965). The role of movement patterns in development II. Flow of tension and effort. *Psychoanalytic Quarterly*, 34: 517–563.
- Kestenberg, J. S.** (1966). Rhythm and organization in obsessive–compulsive development. *International Journal of Psycho-Analysis*, 47: 151–159.
- Kestenberg, J. S.** (1967). The role of movement patterns in development III. The control of shape. *Psychoanalytic Quarterly*, 36: 356–409.
- Kestenberg, J. S.** (1968). Outside and inside, male and female. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 16: 457–520.
- Kris, E.** (1951). Some comments and observations on early autoerotic activities. *Psychoanalytic Study of the Child*, 6: 95–116.
- Laban, R.** (1960). *The Mastery of Movement*. Second edition. Revised and enlarged by Lisa Ullman. London: MacDonald & Evans.
- Mahler, M.** (1963). Thoughts about development and individuation. *Psychoanalytic Study of the Child*, 18: 307–324.
- Mahler, M.** (1968). *On Human Symbiosis and the Vicissitudes of Individuation*. New York: International Universities Press.
- Mahler, M. – Furer, M.** (1963). Certain aspects of the separation–individuation phase. *Psychoanalytic Quarterly*, 32: 1–14.
- Mahler, M. – La Perriere, K.** (1965). Mother-child interaction during separation–individuation. *Psychoanalytic Quarterly*, 24: 483–498.
- Piaget, J.** (1937). *The Construction of Reality in the Child*. New York: Basic Books, 1954.
- Spitz, R.A.** (1959). *A Genetic Field Theory of Ego Formation*. New York: International Universities Press.
- Winnicott, D.W.** (1953). Transitional objects and phenomena. *International Journal of Psycho-Analysis*, 34: 89–97.
- Winnicott, D.W.** (1963). Dependence in infant-care, in child-care and in the psychoanalytic setting. *International Journal of Psycho-Analysis*, 44: 339–344.